

ПЕДАГОГІЧНЕ СПІЛКУВАННЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

Соціальне становлення особистості як продукту природи і суспільства відбувається в суспільному оточенні, що зумовлює прагнення кожної людини до спілкування, основним засобом якого є мова. Дж. Дьюї акцентував увагу на тому, що первинним мотивом для мови й мовлення є вплив (через вираз бажань, почуттів і думок), перш за все, на діяльність інших людей, а по-друге – на формування соціальних стосунків з ними [12, с. 141]. Історія проблеми слова, мовлення, мистецтва дії мовця на слухачів налічує більше двадцяти століть. У найзагальнішому вигляді вони були поставлені й розглянуті ще Цицероном, який визначив основні комунікативні завдання оратора: “що сказати, де сказати і як сказати” [43]. У наш час це одне з основних правил спілкування – правило залежності форми і змісту вислову від особливостей конкретної ситуації. На підставі дотримання оратором трьох завдань – “що, де, як сказати”, Цицерон визначав і тип оратора, кращим втіленням якого був той, чия мова “буде доречною”. Ця думка є актуальною і в наш час: під доречністю мають на увазі такий підбір і організацію засобів мовлення, які роблять його відповідним до цілей і умов спілкування [8, с. 31]. Тобто, доречність певних мовних засобів залежить від контексту, ситуації, психологічних характеристик особистості співбесідника.

Очевидно, що для виявлення сутності комунікативної культури необхідно проаналізувати поняття спілкування. У ХХ ст. усвідомлення ролі спілкування в суспільстві стало предметом філософських досліджень. У цей час, за висловом В. Малахова [24, с. 311], відбувається справжній *комунікативний поворот* – поворот від позиції єдиного самодостатнього (або “монологічного”) суб’єкта до прийняття принципів діалогу, інтерсуб’єктивності як керівних засад осмислення людського буття й діяльності. Становлення філософії спілкування або комунікативної філософії пов’язують з іменами М. Бахтіна, М. Бубера, Н. Хомського, К. Ясперса та ін.

Концепція К. Ясперса наголошує на фундаментальному значенні комунікації для людського буття, причому поняття комунікації в ній є

центральною у розумінні людини [47]. Філософ вважав комунікацію першопричиною екзистенції, бо саме на екзистенціальному рівні людське буття насправді є “спів-буттям”. На цьому ґрунтується його імператив взаємності і дбайливого ставлення до *Іншого*.

Ці думки розвиває М. Бубер [4]: спілкування зумовлене вимогою взаємності, внаслідок чого виникає обов’язкова увага до реального стану співрозмовників у їхньому тут-і-тепер-бутті. Отже, слід повсякчас бути уважними до них саме в їхній інакшості, – відзначає М. Бубер, – відособленості від нас самих, аби мимоволі не сплутати їхнє реальне *Ти*, його налаштування і потреби з витворами власної уяви.

Згідно з теорією К. Ясперса, будь-яке спілкування неодмінно висуває проблему наявності (або відсутності) в його учасників певних *спільних цінностей*. Під цінностями розуміються надіндивідуальні смислотворчі засади життя, які уможлиблюють взаєморозуміння, поєднують індивідів одного з одним і зі світом, у якому вони живуть. Разом з тим, досягнувши певної глибини, спілкування в будь-якому конкретному своєму вияві здатне утворювати й консолідувати власну систему цінностей і на цій аксіологічній основі нарощувати власну доцентрову силу. У цьому зв’язку В. Малахов обґрунтував тезу про те, що “ціннісно зумовлене спілкування між людьми у сфері їхньої свободи являє собою осердя культури як такої” [23, с. 155]. Адже кожна культурна людина в будь-якому епізоді свого життя має володіти тонкою комунікативною наукою поєднання уважного, співчутливого, ставлення до партнерів, співрозмовників, ближніх – і власної відкритості, ініціативи, готовності до співпраці.

За умови спільності цінностей партнерів виникає спілкування, змістом якого їхнє співчуття проблемам один одного, можливість розділити своє духовне і практичне буття. Таке спілкування називають емпатичним, завдяки йому відбувається самоактуалізація індивіда [37, с. 106–107]. Таким чином, мова йде про міжособистісне спілкування зокрема як про сферу реалізації

людської моральності та інструмент досягнення глибокого взаєморозуміння між партнерами.

Слід зазначити, що вирази “спілкування”, “комунікація” часто вживаються як синоніми. Проте з точки зору морально-етичного змісту між ними існують певні істотні відмінності. У праці “Світ спілкування”, яка присвячена теорії спілкування і проблемі міжсуб’єктних відносин [15] М. Каган обґрунтовує чітке розрізнення *спілкування* і *комунікації*. Перша відмінність між цими поняттями полягає в тому, що комунікація у вузькому розумінні слова є суто інформаційним процесом, тобто переданням певних повідомлень, натомість спілкування здатне набувати й практично-матеріального, й духовно-інформаційного, й практично-духовного, а насамперед – цілісно-людського характеру. Тобто, якщо “спілкування має і *практичний, матеріальний, і духовний, інформаційний, і практично-духовний* характер”, то “комунікація... є суто інформаційним процесом – передавання тих чи інших повідомлень”.

Друга відмінність стосується самого способу зв’язку тих, хто залучається до взаємодії й тісно пов’язана з першою: як передання певних повідомлень комунікація має односпрямований характер і не передбачає суб’єкт-суб’єктної взаємодії. Вона може означати інформаційний зв’язок суб’єкта-передавача з будь-ким – людиною, твариною, машиною, – хто є приймачем певного повідомлення, здатним його прийняти, декодувати, належним чином засвоїти й діяти відповідно до нього, тобто безпосередньо постає саме як об’єкт даного інформаційного впливу. На відміну від цього, спілкування характеризується власне суб’єкт-суб’єктною спрямованістю. Інформація тут не просто передається, а циркулює між партнерами, метою яких є пошук певної спільної позиції, спільної системи цінностей. Якщо комунікаційне повідомлення є принципово імперсональним, зверненням до будь-якого адресата, що перебуває в певній ситуації, відповідає певним вимогам тощо, – в справжньому спілкуванні кожен з його учасників звертається до свого партнера саме як до даного суб’єкта – єдиного і неповторного співбесідника. Завдяки всім цим

своїм ознакам саме спілкування (а не просто комунікація) здатне поєднувати людей у реальну спільноту [15, с. 141–156.].

Отже, як переконує М. Каган, у справжньому спілкуванні немає відправника й одержувача повідомлень, а є *співрозмовники, співучасники* спільної справи. Мету такого спілкування учений вбачає не в обміні інформацією, а в *пошуку спільної позиції*, творенні чи здобутті або відкритті *спільності* людей, що спілкуються. “Мета спілкування, – підкреслює М. Каган, – прилучення суб’єкта до суб’єкта”. Неважко побачити, що ціла низка основоположних етичних характеристик спілкування як такого – і толерантність, і повага, і співчуття, і співстраждання, і любов – можуть бути представлені й осмислені як прогресуючі ступені такого “прилучення”, або нашого наближення до *Іншого*.

Подібна до цієї й позиція М. Громкової, відповідно до якої категорії спілкування, комунікації, взаємодії не можна розглядати в логіці “або-або”: або це спілкування, або комунікація, або взаємодія. Ці твердження приведуть до помилкових висновків. Дані категорії співвідносяться між собою в логіці стосунків одиничного, особливого, загального [10, с. 110].

У посібнику з педагогічної етики Т. Мішаткіної комунікація розглядається як інформаційна взаємодія, а також узагальнюються основні параметри її відмінності від спілкування:

- спілкування передбачає не тільки інформаційний, а й особистісно-екзистенціальний, суб’єктивний зв’язок між людьми при збереженні індивідуальності учасників;
- спілкування симетричне, оскільки передбачає функціональну рівність учасників як суб’єктів єдиної спільної діяльності; інформаційний процес асиметричний, оскільки ролі відправника повідомлення та його адресата різні, тому перший позначається як суб’єкт, а другий – як об’єкт;
- структура інформаційного повідомлення, як правило, монологічна, а спілкування – діалогічна [25, с. 140].

Аналіз наукової літератури переконує, що останнім часом людське спілкування і комунікація постають як методологічна парадигма дослідження широкого спектра проблем у межах етики. Однією з впливових течій сучасної європейської етичної думки є *комунікативна етика*, в рамках якої етичні норми обґрунтовуються на засадах інтерсуб'єктивності. Засновником цього напрямку вважають німецького філософа Карла-Отто Апеля, який вбачає критерій правильності та обґрунтованості цих норм у досягненні консенсусу в практичному дискурсі згідно з регулятивним принципом трансцендентальної комунікації [2]. Щодо вихідних засад людського пізнання і діяльності Апелю висуває герменевтичну вимогу “інтерсуб'єктивного порозуміння”, а в основу всього комплексу етичних імперативів покладає принцип “ідеальної комунікативної спільноти” як контролюючої інстанції, що має забезпечити умови згоди й осмислення при обговоренні й прийнятті будь-яких моральних норм. Важливо відзначити, що й за формою обґрунтування своїх нормативів комунікативна етика передбачає спілкування рівноправних і вільних від жодного примусу учасників [24, с. 313].

Інший представник цього напрямку, автор теорії *комунікативної дії* та *дискурсу* як двох форм комунікації Ю. Габермас розглядає комунікативну дію як таку, що характеризується діалогічністю, є неоднозначною та орієнтує учасників на досягнення взаєморозуміння. Водночас комунікативна дія не ототожнюється з дискурсом: у власне комунікативній дії “на місце мовних висловів можна поставити також дії, вчинки, переживання та їхні втілення; ... в дискурсі ж необхідно звернути увагу лише на мовні висловлювання; вчинки та стан учасників дискурсу не є його складовими частинами. У межах першої наївно, некритично припускаються значення й сенси з метою обміну інформацією... в межах дискурсу ... жодного обміну інформацією не відбувається” [41, с. 84-85].

Близько до положень комунікативної етики розуміє спілкування й американський учений Н. Хомський, відомий зокрема тим, що ввів у науковий

обіг поняття “мовна компетентність” [48], яке передбачає ідеальне знання мовця-слухача про свою мову. У праці “Мова й мислення” (1972) він писав: “Тепер уже стало... цілком очевидно..., що ми повинні виокремити й вивчати *мовну компетентність*, яка лежить в основі поведінки, але яка не реалізується в поведінці яким-небудь прямим або простим способом”.

Таким чином, можемо відзначити, що міжособистісне спілкування розглядається як елемент поведінки, який сприяє розвитку або блокуванню контакту між людьми. Повноцінний розвиток особистості, передусім психічний і соціальний, залежить від її спілкування, оскільки воно виступає не тільки в якості важливої духовної потреби особистості як соціальної істоти, а й в якості головного інструмента, що забезпечує її зв'язок з іншими людьми. Тобто, потреба людини у спілкуванні зумовлена як суспільним способом її буття, так і необхідністю взаємодії у процесі діяльності.

Будь-яка спільна діяльність, і, передусім, трудова, не може здійснюватись успішно, якщо між тими, хто її виконує, не будуть налагоджені відповідні контакти та взаєморозуміння. Цілі спілкування в такому випадку відображають потреби спільної діяльності людей. Така діяльність разом із спілкуванням протікають в умовах соціального контролю, здійснюваного на основі соціальних норм – прийнятих в суспільстві зразків поведінки, що регламентують взаємодію і взаємини людей. Необхідною умовою успішності процесу спілкування є відповідність поведінки людей, що взаємодіють, очікуванням один одного [7, с. 251].

Крім того, спілкування обов'язково передбачає певний результат – зміну поведінки і діяльності інших людей. Таке спілкування називають міжособистісною взаємодією, тобто сукупністю взаємозв'язків і взаємовпливу людей, що складаються в процесі їх спільної діяльності. Міжособистісна взаємодія є послідовністю розгорнутих в часі реакцій людей на дії один одного: вчинок індивіда А., що змінює поведінку Б., викликає з боку Б. відповідні реакції, які в свою чергу впливають на поведінку А.

У 70-х роках ХХ ст. під впливом наукових публікацій М. Бахтіна й О. Ухтомського діяльнішу концепцію людини поступово, але неухильно починає витісняти комунікативна. Спочатку ця концепція, спираючись на К. Маркса, висувала на передній план його аналіз соціальних відносин як об'єктивованих форм спілкування; втім досить швидко вона вийшла за межі ортодоксального марксизму і розвинулася у філософії діалогу. В. Малахов називає її філософією суб'єктивності в стані усвідомлення нею необхідності докорінної перебудови власних засад з огляду на передумову спілкування з *Іншими*. І це разом з тим філософія спілкування, філософія комунікації – але спілкування і комунікації, як вони постають у термінах самозасвідчення і самовибудови індивідуальної свідомості людини [23, с. 12-13]. Загальновизнано, що одне з найкращих у світовій літературі роз'яснень філософії діалогу належить М. Бахтіну: “Я усвідомлю себе і стаю самим собою, тільки розкиваючи себе для *Іншого*, через *Іншого* і з допомогою *Іншого*. Найважливіші акти, що конституують самосвідомість, визначаються відношенням до іншої свідомості (до *Ти*). Відрив, від'єднання, замикання в себе як головна причина втрати себе самого. Не те, що відбувається всередині, а те, що відбувається *на межі* своєї й чужої свідомості, *на порозі*. І все внутрішнє, звернене назовні, діалогізоване, кожне внутрішнє переживання опиняється на межі, зустрічається з іншим, і в цій напруженій зустрічі – вся його сутність. Це вищий ступінь соціальності (не зовнішньої, не речової, а внутрішньої). Саме буття людини (і зовнішнє, і внутрішнє) є *щонайглибшим спілкуванням*. Бути – значить *спілкуватися*. Бути – значить бути для *Іншого* і через нього – для себе. У людини немає внутрішньої суверенності території, вона вся і завжди на межі, дивлячись вглиб себе, вона дивиться *в очі Іншому* або *очима Іншого*” [3]. Тобто, очевидним є те, що в своїй діалогічній концепції М. Бахтін акцентує увагу на відкритості до Іншого, повазі до його внутрішнього світу і вільного самовизначення.

Передумову до такого повноцінного спілкування з *Іншим* О. Ухтомський вбачає в готовності сприймати його саме як конкретного *Іншого*. “Як нарочиту працю, – підкреслює він, – слід культивувати й виховувати домінанту і поведінку “за Коперніком” – поставивши “центр тяжіння” поза собою, *на Іншому*: це означає налаштувати і виховувати свою поведінку й діяльність так, *аби бути готовим кожної миті віддати перевагу самобутнім рисам і інтересам іншої “особи” перед будь-якими своїми інтересами і теоріями стосовно них*”. Таку настанову, що потребує свідомих морально-вольових зусиль, О. Ухтомський називає “домінантою на обличчя Іншого” [39]. Згодом цей термін став одним із найбільш уживаних у філософії та етиці спілкування ХХ ст. Завдяки реальному втіленню цієї домінанти перед людиною розкривається важлива цінність – життя і внутрішній світ Іншого.

Принципову тезу про те, що культура, так само як й індивідуальна свідомість і будь-який “мислячий устрій” взагалі обов’язково повинна мати... діалогічну (двомовну) структуру розвинув Ю. Лотман. Згадана різномовність культури має, на його думку, істотне практичне значення. Адже притаманний кожній складно організованій культурній системі непозбутній дефіцит інформації може бути компенсований лише її стереоскопічністю, тобто “можливістю отримати зовсім іншу проекцію тієї ж реальності” завдяки “перекладу її на зовсім іншу мову”. Таким чином, “колективна вигода учасників комунікативного акту полягає в тому, щоб розвивати нетотожність тих моделей, у формі яких відбивається зовнішній світ у їхній свідомості... Аби бути взаємно корисними, учасники комунікації повинні “розмовляти різними мовами” [22]. Таким чином Ю. Лотман конкретизував ідею М. Бахтіна про культуру як феномен, здатний існувати лише на межі між різними суб’єктами, в просторі актуального діалогу й спілкування між ними з позицій сучасної семіотики. У цьому сенсі він вважав культуру, подібно до людської свідомості, семіотичним механізмом, що передбачає актуальну присутність у ньому принаймні двох різних мов, котрі взаємно інтерпретують одна одну,

породжуючи при цьому усе нові комплекси значень і відкриваючи простір для творчості.

Роботу в цьому напрямі продовжили Г. Батищев, В. Біблер, Л. Баткін та ін. У їхніх філософських працях розкривається фундаментальна роль спілкування у становленні людини в сутнісному, конкретно-особистісному, а також культурно-історичному сенсі.

Незважаючи на те, що в другій половині ХХ ст. поняття “спілкування” стає спеціальним предметом філософського аналізу, традиційно проблемами спілкування продовжували займатися в основному психологи. Нагромаджений емпіричний матеріал з цієї теми вимагав всебічного філософського осмислення і, зрозуміло, визначення самого поняття спілкування. У зв’язку з цим слід відзначити працю Л. Буєвої “Людина: діяльність і спілкування”, в якій була здійснена по суті перша спроба систематизованого розгляду філософсько-теоретичних основ спілкування. Останнє визначалося як “індивідуалізована форма реалізації суспільних стосунків” [6, с. 116]. В іншому джерелі [5, с. 21] знаходимо таку дефініцію: “Спілкування є реальністю, яка безпосередньо спостерігається, і конкретизацією усіх суспільних стосунків, їх персоніфікацією, особистісною формою”. Через призму проблеми спілкування вивчаються питання сприймання й розуміння людьми одне одного, лідерство й керівництво, згуртованість і конфліктність, міжособистісні взаємини тощо.

В результаті філософсько-методологічного аналізу культури спілкування І. Ільєва пов’язує спілкування зі способом буття людини і культури: спілкування, на її думку, є “способом буття людської сутності”, “способом буття культури”, “історичним способом буття культури і людини в культурі того чи іншого типу” [14, с. 7].

У свою чергу Б. Паригін запропонував розглядати спілкування як складний і багатогранний процес, що може бути водночас і процесом взаємодії індивідів, й інформаційним процесом, і ставленням людей один до одного, і

процесом їхнього взаємовпливу один на одного, і процесом їхнього співпереживання і взаємного розуміння один одного” [31, с. 178].

Історія людства дає безперечні докази визначального впливу суспільних, загалом міжлюдських стосунків на характер розвитку особистості, напрям її самореалізації, формування її духовного світу. За твердженням Г. Андрєєвої, обидва ряди людських стосунків – і суспільні, й міжособистісні – розкриваються й реалізуються саме у спілкуванні [1, с. 65]. Таким чином, корені спілкування дослідниця вбачає в матеріальній життєдіяльності індивідів, а спілкування вважає реалізацією усієї системи людських взаємин.

За твердженням Т. Чмут і Г. Чайки, людська потреба у спілкуванні розвивається від простих форм, таких, як потреба в емоційному контакті, до складніших, які проявляються у співробітництві, інтимно-особистісному спілкуванні тощо. З огляду на це спілкування вони розуміють як міжособистісну і міжгрупову взаємодію, основу якої становлять пізнання одне одного і обмін певними результатами психічної діяльності – інформацією, думками, почуттями, оцінками тощо [44, с. 77].

Досліджуючи етичні аспекти спілкування, В. Саф’янов трактує його не лише як форму буття людини та інтерперсональний діалог. Учений вбачає у спілкуванні особливий спосіб існування моралі й реалізації міжособистісних стосунків і взаємозв’язків. На його думку, процес спілкування детермінується і регулюється, передусім, етичними цінностями, ідеалами, принципами і нормами, а також психологічними, соціальними, естетичними і навіть фізіологічними й медичними чинниками. Але саме етичні начала, – підкреслює В. Саф’янов, – визначають спрямованість, духовну забарвленість, ціннісну орієнтацію всіх реальних аспектів у сфері спілкування: неможливо уявити жодного феномену спілкування без “етичної складової”. Причому особливо підкреслюються етично-формувальна й етично-регулятивна його функції, оскільки спілкування є як сферою реалізації моральних норм і принципів, так і сферою морального вибору, що дає людині можливість виразити себе, своє

ставлення до оточення і, у багатьох випадках, навіть самореалізуватися [36]. Зважаючи на це, погоджуємось із В. Саф'яновим щодо визнання спілкування одним із засобів досягнення людиною щастя, успіхів, опанування культури, особливо етичної, задоволення базових людських потреб тощо. За твердженням Т. Чмут і Г. Чайки [44, с. 77] гуманістичні орієнтації в міжособистісних взаєминах та емпатійний спосіб сприймання один одного характеризують вищий рівень моральної структури спілкування.

Розглядаючи спілкування в аксіологічному аспекті, Т. Мішаткіна пропонує підходити до нього, з одного боку, як до утилітарно-прагматичної цінності, орієнтованої на досягнення соціально-значущих об'єктивних результатів; з іншого – як до самоцінності – спілкування заради спілкування, смислом якого є самовираження і духовне поєднання людей, коли один прилучається до духовних цінностей партнера й тим самим примножує свої. Спираючись на це положення, дослідниця виділяє рівні значущості спілкування (для себе – Я-значущість; для іншого – Ти-значущість; для групи й суспільства в цілому – Ми-значущість) а також основні його рольові функції [25, с.138-139, 142]. Розглянемо ці функції детальніше.

1. Оскільки людська істота, позбавлена з певних причин можливостей спілкування, не стає особистістю або перестає нею бути, то спілкування є умовою формування й існування людини.

2. Людська сутність проявляється лише у спілкуванні, яке дає можливість людині виявити всі грані своєї особистості, зробити їх значущими для інших, самоствердитися у власній цінності. Вперше обґрунтування цього феномену здійснив Л. Фейєрбах, який довів, що “істинна діалектика не є монологом самотнього мислителя із собою, це діалог між Я і Ти” [40, с. 144]. Тобто, друга функція спілкування полягає в тому, що воно є способом самовираження людського “Я”.

3. Спілкування – основний засіб комунікації, що проявляється в його інформаційному характері. У процесі спілкування: по-перше, передаються

нагромаджені знання і в такий спосіб здійснюється соціальне наслідування; по-друге, комунікативність спілкування проявляється в генеруванні нових ідей, що виявляє його творчий характер; по-третє, обмін ідеями зумовлює праксеологічну цінність спілкування

4. Завдяки спілкуванню ми досягаємо від іншого бажаного результату – переконуючи, умовляючи або змушуючи підкоритися. Це свідчить про спілкування як основний засіб управління людьми.

5. Спілкування – життєва потреба й умова людського щастя. Ця функція має найбільшу значущість для самовідчуття особистості, оскільки розкриває інтимний характер спілкування, який відображає внутрішню, часто неусвідомлену потребу кожної людини, приховані мотиви її дій і вчинків [25, с.142].

Аналіз наукової літератури свідчить, що більшість авторів у визначенні спілкування сходяться на тому, що воно є складним явищем, яке може бути одночасно процесом взаємодії й інформаційним процесом, ставленням людей один до одного і процесом їх взаємовпливу, процесом їх співпереживання і взаємного розуміння один одного [33, с. 296]. Передусім спілкування виникає там, де партнери бачать в іншому собі подібного і собі рівного, ядром цього спілкування є передача думок і переживань (Л. Виготський), а головним процесом виступає взаєморозуміння (С. Рубінштейн). Водночас існує ряд характеристик, за відсутності яких, спостережувану взаємодію важко віднести до спілкування. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне торкнутися психологічних аспектів сутності спілкування.

Як відзначав Б. Ломов, реальний спосіб життя людини, завдяки якому визначається її психічний склад, не вичерпується предметно-практичною діяльністю. Вона складає лише один бік способу життя, поведінки людини в широкому сенсі. Іншою стороною є спілкування як специфічна форма взаємодії людини з іншими людьми. Саме у процесі спілкування здійснюється перш за все обмін ідеями, інтересами, “передавання” рис характеру, формуються

установки особистості, її позиції [21]. Особливого значення надавав Б. Ломов дослідженням спілкування для аналізу колективної діяльності людей, оскільки спілкування, на його думку, є ніби внутрішнім механізмом життя колективу.

На переконання А. Петровського, людина стає особистістю в процесі спілкування при входженні в суспільство, з яким вона взаємодіє в кожен момент свого існування [32, с. 19]. Уся сукупність стійких і мінливих особливостей особистості, – підкреслював він, – виникає завдяки спілкуванню і призначена для спілкування”.

Як відзначає М. Громкова, в сучасній психології спілкування розглядають як: компонент життєдіяльності; засіб передачі суспільного досвіду і залучення до культури; взаємодію об’єктів; спосіб пізнання суб’єктивного світу інших людей; процес [10, с. 111].

За висловом Я. Коломінського, спілкування виступає реальним буттям стосунків, у які вступають індивіди, і надає їм суспільності й людськості, тобто робить їх свідомими. З огляду на це спілкування є зовнішньою стороною людських стосунків, їх явною стороною. Спираючись на викладені судження, Я. Коломінський пропонує визначати спілкування як інформаційну й предметну взаємодію, у процесі якої реалізуються, проявляються і формуються міжособистісні стосунки [16, с. 40, 43].

В. Соковнін розглядає спілкування, з одного боку, як компонент стосунків, але з іншого – ототожнює його з ними. Важливою характеристикою спілкування психолог вважає взаємовплив [38, с. 37]. За його версією спілкування можна розглядати також як особистісне ставлення, яке проявляється у формі суб’єктивних впливів, вираження симпатій (антипатій), почуттів, претензій тощо [38, с. 54-55].

Прояви суб’єктності особистості, відповідно до рівня розвитку її суб’єктивних властивостей і здібностей, у спілкуванні фіксуються в особливостях перетворювальної активності, і в змісті усвідомлення рефлексії своїх особистих стосунків і взаємин зі світом. Виходячи з такого розуміння

суб'єкта спілкування, критеріями визначення його типів повинні виступати спрямованість, інтенсивність, якість перетворювальної активності особистості, що виявляються в її суб'єктивних, особистісних властивостях і одночасно зумовлені ними. Фундаментальними типами суб'єкта спілкування є виділені на основі ядерного критерію суб'єктності якості перетворювальної активності особистості відносно себе й інших, представленого в системі її стосунків [33, с. 305-307]. Таким чином суб'єкт спілкування не лише вносить об'єктивні й суб'єктивні зміни до цього процесу і здійснює відповідну детермінацію змін особистості, а й розкривається через власну спрямованість, установки, ціннісні орієнтації, тобто через систему стосунків. У такому випадку перетворювальна активність особистості, що розкривається в цій системі, повинна розглядатися крізь призму соціальної, культурно-психологічної норми. Тобто, вона має бути співвіднесена з поняттям соціальної норми, що ґрунтується на положенні про інтенсивність, силу, знак перетворювальної активності особистості та їх відповідність прийнятим в суспільстві стандартам поведінки.

Принциповим є питання про зв'язок спілкування з діяльністю. Наприклад, Б. Ломов розглядає спілкування і діяльність як паралельно існуючі взаємозв'язані процеси, дві сторони соціального буття людини; Д. Ельконін вважає спілкування особливим видом діяльності; спілкування як елемент діяльності пропонує вивчати О. Леонтьєв. Деякі психологи вважають діяльність важливою умовою спілкування.

Наприкінці 70-х рр. ХХ ст. гостра дискусія щодо співвідношення цих категорій розгорнулася на ґрунті різних підходів, які розвивали О. Леонтьєв і Б. Ломов. Прибічники першого розуміли спілкування як діяльність, як один з її видів, "діяльність спілкування" і намагалися поширити на комунікативні процеси теоретичні схеми, сформовані при вивченні предметно-практичної діяльності. Натомість Б. Ломов вважав, що недоцільно розглядати людське життя як потік діяльностей, що змінюють одна одну лише в плані суб'єкт-об'єктних відношень. На його переконання, спілкування – це багатоплановий

процес розвитку людських контактів, спричинений потребами спільної діяльності, під час якого здійснюється взаємний обмін діяльностями, їх способами, результатами, уявленнями, ідеями, установками, інтересами, почуттями тощо. Тобто, спілкування виступає як самостійна і специфічна форма активності суб'єкта, результатом якої є не трансформований предмет (матеріальний чи ідеальний), а стосунки з іншими людьми [18, с. 80-81].

У ряді психологічних концепцій існує тенденція до протиставлення спілкування й діяльності. В. Мясіщев, вважаючи основним джерелом життєвої активності особистості потребу, диференціював її на дві – залежно від двох найважливіших для людини видів активності – спілкування і власне діяльності. Як наслідок, учений вирізняв потребу в діяльному спілкуванні та потребу в спілкуванні у діяльності [27, с. 151]. Е. Дюркгейм звертав особливу увагу не на динаміку суспільних явищ, а на їх статику. Суспільство виглядало в нього не як динамічна система діючих груп та індивідів, а як сукупність форм спілкування, що знаходяться в статистиці. Чинник спілкування в детермінації поведінки був підкреслений, проте при цьому недооцінювалась роль перетворювальної діяльності: сам суспільний процес зводився до процесу духовного мовного спілкування [1, с. 67].

На противагу цьому у вітчизняній психології приймається ідея єдності спілкування й діяльності. Такий висновок логічно випливає з розуміння спілкування як реальності людських взаємин, яке передбачає, що будь-які форми спілкування включені в специфічні форми спільної діяльності: люди не просто спілкуються у процесі виконання ними різних функцій, вони завжди спілкуються у певній діяльності, з приводу неї. Організаційний принцип спільної діяльності й спілкування тлумачиться як рушійна сила розвитку. Його виокремлення аргументується тим, що діяльність і спілкування є необхідною й специфічною умовою присвоєння індивідом досягнень історичного розвитку людства [42, с. 130].

На думку Г. Дегтярьової, спілкування в широкому розумінні – це та сторона діяльності, яка вказує на зв'язок та взаємодію людей у процесі матеріального виробництва та духовного життя, спосіб реалізації соціальних відносин, що здійснюється через безпосередні чи опосередковані контакти, в які особистості та групи вступають у процесі соціальної життєдіяльності [11, с. 300]. Таким чином, спілкується завжди діяльна людина, діяльність якої неминуче перетинається з діяльністю інших людей. У такий спосіб спілкування формує спільноту індивідів, які виконують спільну діяльність. Тобто, констатується факт зв'язку спілкування й діяльності.

О. Леонт'єв, спираючись на ідею вплітання спілкування в діяльність детально розглядає питання про те, що саме в діяльності може конституювати спілкування. Він вважає, що діяльність через спілкування організується і збагачується. Побудова плану спільної діяльності потребує від кожного учасника оптимального розуміння її цілей, завдань, усвідомлення специфіки її об'єкта і навіть можливостей кожного. Включення спілкування у цей процес дозволяє здійснити “узгодження” чи “неузгодження” діяльностей індивідів [19, с. 116]. Таке узгодження діяльностей окремих учасників здійснюється завдяки такій характеристиці спілкування, як функція впливу [29], в якій проявляється “зворотний вплив спілкування на діяльність”.

Основні риси й властивості спілкування як найважливішого боку людської діяльності виокремила Т. Мішаткіна [25, с.138–139]. Передусім вона вважає спілкування діяльністю, що має активно-процесуальний характер, а її змістом є встановлення ставлень однієї людини до іншої. Суб'єкт-суб'єктний характер міжособистісних стосунків передбачає, що в них вступають рівні суб'єкти, які є ціллю, а не засобом один для одного. Обов'язковою умовою продуктивного спілкування є визнання за іншим його унікальності й неповторності, його права бути самим собою і очікування того ж від іншого. Виявленню глибинних якостей суб'єкта – його вільної активності, здатності породжувати нові смисли, долати стереотипи поведінки тощо – сприяє творчо-

імпровізаційний характер спілкування. Отже, спілкування – це *діяльність*, яка полягає у встановленні зв'язку між людьми на основі формування їхніх ставлень один до одного у процесі життєдіяльності. Разом з тим характеризуючи спілкування як особливий вид діяльності, слід враховувати, що без нього неможливий повноцінний розвиток людини як особистості і суб'єкта діяльності, як індивідуальності [28]. Таким чином, знання сутності спілкування, його особливостей і проблем складає підґрунтя для реалізації та поліпшення стосунків з іншими людьми, яке, своєю чергою, позитивно впливатиме й на процес адаптації людини до нових умов життя, зокрема до професійної діяльності.

Результати досліджень Г. Балла, М. Корнева, А. Коваленко, Л. Орбан-Лембрик, Ю. Палехи, М. Пірен, В. Семіченко, Г. Чайки, Т. Чмут свідчать про те, що визначальним напрямом розвитку професіоналізму є формування культури спілкування.

Оскільки за самою своєю сутністю людська культура є інтерсуб'єктивною, то будь-який її прояв може бути розглянутий як культура спілкування. Для того, щоб спільно з іншими розв'язувати проблеми, людині потрібно володіти різноманітними способами й засобами спілкування, знати етичні та психологічні правила їх застосування в процесі міжособистісної взаємодії. У такому випадку слід враховувати відмінності між людьми, тому що успішна ділова взаємодія неможлива без творчого підходу до кожної ситуації та потребує добору відповідних вербальних конструкцій та невербальних сигналів, що їх супроводжують. Тобто, культуру спілкування визначає свідоме й розумне ставлення до використання всіх його сторін, функцій та видів у єдності. Наприклад, коли взаємодіють індивіди однакових типів особистості, то їх творча активність у спілкуванні може як підсилюватись, так і знижуватись. Т. Чмут і Г. Чайка наголошують: якщо ті, хто взаємодіють, готові до інтеграції своїх зусиль, виходячи з того, що інший для кожного із них є цінністю, то їхня культура спілкування і творчість у взаємодії можуть досягти високого рівня

[44, с. 10]. Саме ж спілкування, як важливу форму людського буття, умову життєдіяльності людей, спосіб їх об'єднання, дослідники вважають генетично первинною основою культури спілкування.

Сам термін “культура спілкування” вперше з'явився в наукових працях у 80-і рр. ХХ ст. [44, с. 35]. Незважаючи на те, що думки вчених стосовно усвідомлення важливості цього феномену в розвитку професіоналізму особистості та її професійної культури зокрема співпадають, загальноприйнятого визначення поняття “культура спілкування” немає.

Під культурою спілкування розуміють наявні в суспільстві і в людському житті форми плекання спілкування як такого, його структурування й ціннісно-сислової організації, а також їхню реалізацію безпосередньо в людських стосунках. Важливим елементом культури спілкування, який у наш час набуває особливої актуальності, В. Малахов вважає етику стосунків між індивідами, суспільством і локальними спільнотами, які це суспільство складають [24, с. 358-361]. Моральний аспект культури спілкування охоплює певні цінності, норми, звичаї, традиції та інші способи регуляції поведінки, що визначають моральну структуру міжсуб'єктних відносин і забезпечують їхню реалізацію. Головний показник і основна сфера реалізації цього аспекту культури спілкування вбачається в актуальних процесах міжсуб'єктної взаємодії та міжособистісних стосунках.

Морально-етичні аспекти культури спілкування ґрунтовно висвітлені В. Саф'яновим. Він передусім констатує, що етика спілкування в масовій свідомості, як правило, ототожнюється з етикою і культурою поведінки, етикетом, культурою спілкування, культурністю, ввічливістю тощо. У зв'язку з цим В. Саф'янов вважає за необхідне з'ясувати, у чому полягають відмінності понять “етика спілкування” і “культура спілкування”:

- культура спілкування включає всю сукупність цінностей, якостей, норм, поведінкових стереотипів, а етика спілкування розглядає етичний аспект цих цінностей, якостей, норм;

- культура спілкування, на відміну від етики спілкування, не обмежується лише поведінковим рівнем, якісною оцінкою поведінки, вона включає як культуру етикету, культуру поведінки, культуру мови, відчуттів, міміки, жестів, так і психологічну культуру суб'єктів спілкування, культуру свідомості.

Тобто культура спілкування є невід'ємною частиною культури особистості взагалі. Іншими словами, культура спілкування особистості є реальним втіленням культури суспільства, а формується вона в процесі взаємодії з культурою спілкування в межах мікро– і макросередовища. Таким чином, культура спілкування (за В. Саф'яновим) – це складна, історично мінлива система, що має інтеграційний характер і виражає цілісний підхід до процесу спілкування. Вона включає цінності, які орієнтують процес спілкування, рівень розвитку і особливості суб'єктів спілкування, їхні здібності до взаєморозуміння, міру опанування способів, засобів, прийомів, правил спілкування.

Натомість етика спілкування є етичним змістом культури спілкування і відображає рівень етичної культури особистості. Прийнято вважати, що етика спілкування виражає рівень належного в культурі спілкування, культура ж спілкування відображає рівень суцього. Але зв'язок цих понять є настільки наскрізним, що виділити етичний аспект з культури спілкування, або відокремити етику спілкування від культури спілкування, – зазначає В. Саф'янов, – можна лише в рамках теоретичного аналізу [36].

Орієнтація духовної культури спілкування на гуманістичні цінності має відбуватися з урахуванням природних і соціальних особливостей індивідуальностей партнерів по спілкуванню, відрізнятися високою моральністю вибору засобів спілкування, відповідно до гуманістичних цінностей. Коли культура спілкування передбачає шляхетні цілі спілкування, розуміння, співпереживання, відповідальне ставлення до своїх слів і вчинків, вона виявляється в делікатності, відчутті такту, в умінні “не помічати”

недоліків партнера по спілкуванню, а, навпаки, побачити в ньому такі риси, якими можна щиро захоплюватися.

Аксіологічний аспект культури спілкування передбачає наявність у суспільстві й житті людини форм творення спілкування, систематизацію й реалізацію його норм, способів та засобів відповідно до ієрархії цінностей та установок. Звертає на себе увагу взаємозв'язок і взаємозалежність у цьому феномені нормовідповідних і творчих компонентів [44, с. 219]. Цінністю культура спілкування стає тоді, коли завдяки їй задовольняються актуальні потреби людини у спільній діяльності й духовному розвитку. Усвідомлення того, що спілкування і культура його використання – це цінність для суспільства в цілому і для кожної людини зокрема, забезпечує успіх міжособистісної взаємодії.

У соціокультурному аспекті розглядає культуру спілкування Л. Орбан-Лембрик. На її думку, культура залежить не лише від комунікативного потенціалу особистості, а й від набутих нею знань, умінь, навичок встановлювати контакт. Важливими є і комунікативні установки особистості на спілкування. Цю думку поділяють Т. Чмут і Г. Чайка, наголошуючи, що в процесі розвитку людини важливо забезпечити не просто формування комунікативних установок на спілкування з іншими, а саме гуманістичних комунікативних установок, завдяки яким людина не зашкодить іншому, візьме участь у конструктивному розв'язанні гострих проблем [44, с. 20]. Установка у цьому контексті трактується як стан готовності людини певним чином реагувати на об'єкти чи вплив.

Цікаво, на наш погляд, підходить до культури спілкування Т. Чмут. Ураховуючи психологічний аспект, вона веде мову про психологічну культуру спілкування, яка включає психологічні знання і вміння: розпізнати психологію співрозмовників; адекватно емоційно реагувати на їх дії й поведінку; вибирати стосовно кожного такі способи і засоби спілкування, які б не розходились із мораллю, відповідали б індивідуальним особливостям людей. До головних

компонентів утворення високого рівня культури спілкування Т. Чмут відносить: 1) комунікативні установки, які “включають” механізми спілкування; 2) знання: норм спілкування, прийнятих у суспільстві; психології спілкування (категорій, закономірностей, механізмів); психології сприймання і розуміння одне одного; 3) вміння застосовувати ці знання відповідно до загальнолюдських цінностей [45, с. 35–36]. У світлі викладеного культуру спілкування пропонується уявити у вигляді суми трьох рівнозначних доданків:

Культура спілкування = Комунікативні установки + Знання з етики та психології спілкування + Вміння застосовувати ці знання на практиці.

У межах діяльнісного підходу культуру спілкування можна визначити як сукупність теоретичних знань, етико-психологічних положень, принципів і норм, що мають загальний характер у конкретному суспільстві, та практичних умінь і навичок взаємодії у комунікативному процесі. Тобто, це своєрідна система комунікативних знань, що обслуговує практику спілкування як соціокультурний та етико-психологічний феномен, сукупність науки й мистецтва спілкуватися, різного роду рекомендацій, узагальнень щодо побудови комунікативного процесу [37, с. 117].

В гуманістичному контексті розглядає культуру спілкування Т. Мішаткіна. За її визначенням, культура спілкування передбачає знання, розуміння й дотримання таких норм міжособистісного спілкування, які: відповідають гуманістичному підходові до інтересів, прав і свобод особистості; прийняті в даному суспільстві як “керівництво до дії”; не суперечать поглядам і переконанням самої особистості; передбачають її готовність і вміння дотримуватися цих норм [25, с.143]. З огляду на це культура спілкування тлумачиться Т. Мішаткіною як система норм, принципів і правил спілкування, а також технології їх виконання, вироблені людським суспільством з метою оптимізації й ефективності комунікативної взаємодії.

Як свідчить аналіз наукових джерел, культуру спілкування часто ототожнюють з культурою мовлення. Але з наукового погляду, це різні

феномени, бо спілкування передувало мовленню.

У працях Т. Чмут і Г. Чайки знаходимо розрізнення цих понять. Так, культура мовлення визначається як здатність використовувати оптимальні для конкретної ситуації мовні засоби, а культура спілкування розглядається як складова культури людини загалом, котра містить певну суму знань, у цьому контексті – про спілкування. Вона охоплює знання про психологію, етику спілкування, вміння людей застосовувати на практиці комунікативні установки. При цьому автори наголошують, що лише знання не забезпечать культури спілкування, якщо ними не скористатися. Для того, щоб спілкування було успішним, потрібні вміння, а їх набувають з досвідом, психологічними засобами, за допомогою певних вправ [44, с. 19]. Вони дуже важливі для формування культури спілкування, оскільки допомагають встановити контакт між співрозмовниками, підготувати їх до позитивного сприймання інформації, перебороти байдуже чи негативне ставлення до людей, ситуацій тощо.

О. Гойхман і Т. Надєїна розуміють культуру мовлення як “володіння нормами усної і письмової літературної мови (правилами вимови, наголосу, слововживання, граматики, стилістики), а також як уміння використовувати виразні засоби мови в різних умовах спілкування відповідно до цілей і змісту мовлення” [8, с. 29]. Іншими словами, культура мовлення – це уміння правильно говорити і писати, а також уміння вживати слова і вирази відповідно ситуації спілкування. Таким чином, дослідники виділяють два головні показники культури мовлення – правильність і комунікативну доцільність. Додатковими і уточнюючими їх характеристиками можна назвати точність, логічність висловів, їх ясність і доступність, чистота мови та її виразність, естетичність тощо.

У наведених визначеннях культура мовлення позиціонується як важлива характеристика індивіда, що виявляється у процесі спілкування і є показником його загальної культури. Культура ж спілкування, на нашу думку, зокрема забезпечується культурою мовлення і є складовою особистісної культури.

Розглядаючи культуру спілкування в широкому сенсі фахівці мають на увазі цілісну система, яка складається зі взаємопов'язаних моральних та психологічних компонентів, кожен з яких вносить своє в характеристику цілого [44, с. 21]. Л. Орбан-Лембрик відповідно до сучасних уявлень пропонує визначати культуру спілкування за такими характеристиками:

- ступінь оволодіння комунікативною системою знань;
- сукупність умов, що забезпечують високу комунікативну компетентність, рівень комунікативної підготовки особистості;
- відповідність мовлення нормам літературної мови;
- комунікативна установка на спілкування з іншою людиною як найвищою цінністю;
- сукупність моральних вимог як складової частини звичок і навичок людини, що виявляється у повсякденній манері спілкування;
- дотримання етичних норм спілкування, використання комунікативних знань відповідно до етнопсихологічних особливостей особистості, норм моралі конкретного суспільства та з урахуванням загальнолюдських цінностей;
- система суспільно визнаних настанов, забобонів, звичаїв, традицій, які регламентують міжособистісні взаємини [30, с. 192].

За концепцією В. Саф'янова [36], про культуру спілкування свідчать наступні взаємопов'язані показники:

- орієнтація на високі етичні цінності;
- опанування високої психологічної й етичної культури;
- освоєння “техніки” спілкування.

Причому відсутність хоча б однієї ланки дає підстави для того, щоб спілкування не вважати культурним.

У дослідженнях з проблем спілкування (переважно педагогічного) останнього десятиріччя ХХ ст. виокремився культурологічний аспект (В. Біблер, С. Курганов та ін.). У такому контексті в працях Л. Агафонцевої,

Г. Бабій, І. Зарецької, Т. Старостіної та ін. з'явилося нове поняття – “комунікативна культура”, яке набуло поширення стосовно педагогічної професії. У її рамках це поняття розглядається як компонент педагогічної культури, як особистісний компонент професійної майстерності, як умова успішності педагогічного процесу й комфортності педагога у його професійній діяльності тощо.

Аналіз наукової літератури з цієї проблеми свідчить про те, що комунікативна культура розглядається дослідниками зокрема як: частина професійної культури фахівця (В. Грехнев, В. Сластьонін, І. Зарецькая; комунікативний аспект професійної підготовки (Н. Кузьміна); частина культури особистості (А. Мудрик, В. Саф'янов).

Поділяємо думки дослідників щодо цього феномена і вважаємо, що комунікативна культура є однією з визначальних властивостей сучасної людини, оскільки вона займає провідне місце в загальнокультурному і професійному становленні особистості. Сучасні філософські дослідження переконують, що феномен комунікативної культури з чинника, який супроводжує процес соціальної взаємодії, перетворюється на один з провідних чинників досягнення соціальної стійкості й упорядкованості завдяки його стабілізуючому впливу на комунікативні процеси. Саме культурна наповненість надає цьому феномену поліфункціонального характеру. Комунікативна культура в умовах інформаційної цивілізації стає метою (культура діалогу), підґрунтям (взаєморозуміння), засобом регламентації (культура ділового й повсякденного спілкування) комунікативних процесів. Разом з тим комунікативна культура виражає специфіку тенденцій сучасного інформаційного суспільства.

З позицій діяльнісного підходу, згідно з яким будь-яке явище суспільного життя є проявом діяльності як універсального способу існування людини й суспільства, комунікативну культуру розуміють як сукупність елементів, що регулюють комунікативну діяльність і формуються,

функціонують і розвиваються через взаємодію суб'єктів. Виходячи з цього, комунікативна культура індивіда визначається як система знань, норм, цінностей і зразків поведінки, прийнятих в суспільстві, і вміння органічно, природно й невимушено реалізувати їх у діловому й емоційному спілкуванні. При цьому комунікативній культурі властиві загальні ознаки культури, а також відображення специфічного характеру комунікативної діяльності.

Незважаючи на те, що поняття комунікативної культури знаходиться в процесі формування, у сучасних науково-педагогічних дослідженнях мають місце різноманітні підходи до трактовки даного поняття: психологічний методологічний (В. Сластьонін, Є. Бондаревська, Н. Кузьміна, Б. Ліхачов); свідоглядний (О. Бодальов, Б. Ломов); психологічний (Б. Ананьєв, Г. Андрєєва, І. Зімня, І. Котова, О. Леонтєв, Б. Паригін); психолого-педагогічний (А. Маркова, Л. Мітіна, Є. Руденський; морально-етичний (І. Страхов, І. Синиця, В. Грехнєв, С. Батракова; творчий В. Кан-Калик, М. Нікандров, С. Кондратьєва). Зауважимо, що переважна більшість досліджень присвячені комунікативній культурі педагога.

Як переконує аналіз наукових джерел з проблеми, осмислення поняття комунікативної культури розвивалося на основі нормативно-етичного підходу до проблем спілкування. Початковий етап його виявлення характеризується виокремленням у структурі спілкування етичної складової – педагогічного такту (І. Страхов, Н. Кузьміна). Н. Кузьміна визначає його як “відчуття міри в прояві вимогливості, вміння вибрати форму вимог, особлива чуйність, що проявляється у всій системі багатоманітних стосунків з учнями, їхніми батьками, у вирішенні часом надзвичайно тонких психологічних питань, які виникають у процесі педагогічної діяльності” [17, с. 146]. Істотне значення для комунікативної культури, яка ґрунтується зокрема на вмінні орієнтуватися в інформаційній структурі спілкування, має соціально-психологічна інформація. Остання передається якраз за допомогою етикету з використанням стандартів спілкування, кодів, знаків, символів тощо.

Слід відзначити, що становлення поняття відбувалося на основі певної трансформації й переосмислення поняття “культура спілкування”. Так, В. Грехнев виділяє поняття “культура спілкування” і визначає її “як особливу систему типових за проявом емоційно-почуттєвих, раціональних і вольових реакцій поведінки людини на основі спільності конкретних соціально-значущих умов її життєдіяльності” [9]. При цьому, він акцентує як значення психологічних особливостей учасників спілкування, так і власне соціальних (економічних, політичних, духовних, ідеологічних) характеристик у змісті культури спілкування.

Б. Ліхачов, також підкреслює етичний і духовний зміст культури спілкування, який включає: “освіченість, духовне багатство, розвинене мислення, здатність осмислювати явища в різних сферах життя, різноманітність форм, типів, способів спілкування і його емоційно-естетичні модифікації, міцну етичну основу, взаємну довіру суб’єктів спілкування; його результати у вигляді освоєння істини, стимулювання діяльності, її чіткої організації” [20, с. 194].

У працях І. Риданової, присвячених основам педагогіки спілкування [35, с. 25], запроваджується поняття “культури комунікативної взаємодії” і виділяються її показники:

- адекватність реакцій учнів на педагогічні дії і вчинки вчителя, синхронність спільної діяльності;
- емоційно-пізнавальна активність, атмосфера творчого пошуку і співпраці;
- дотримання етично-етичних норм у діловому й міжособистісному спілкуванні вчителя і учнів.

Є. Руденський [34], розглядаючи комунікативну культуру вчителя як систему його особистісних якостей, включає в її структуру наступні компоненти: творче мислення, культуру мовної дії, культуру самоналаштування на спілкування, культуру жестів і пластики рухів в ситуації спілкування, культуру сприйняття комунікативних дій партнера по

спілкуванню, культуру емоцій, культуру комунікативних умінь. У дослідженнях Т. Єрмекової і К. Абішева комунікативна культура трактується як складова професійної культури особистості і включає зокрема професійну мовленнєву культуру і професійну культуру мислення [13].

На ще одну принципову, на наш погляд, якість комунікативної культури вказує А. Мудрик [26, с. 3], вважаючи, що “генералізує” основу комунікативної культури її гуманістичний характер. Це підсилює значення аксіологічного компонента комунікативної культури, зокрема таких цінностей як гуманність, інтерес до людини, духовність. Саме спілкування повинно бути для людини цінністю. А ступінь значущості для суб’єкта спілкування цінностей комунікативної культури визначається якістю комунікативного процесу. У його ході комунікативна культура особистості характеризується вмінням кожного з партнерів створювати такі психологічні умови, які сприятимуть прояву на оптимальному рівні їхнього інтелектуально-вольового й морально-етичного потенціалу. Сучасні психологічні дослідження підтверджують широко відомий факт – успіх професійної діяльності залежить не лише від професійної компетентності, але і на 50% від уміння спілкуватися. Все більше значення в житті суспільства і окремих особистостей набуває робота з інформацією, уміння її знайти, використовувати, обмінятися, а значить, не просто уміння спілкуватися, а володіти високим рівнем комунікативної культури.

У складі комунікативної культури А. Мудрик виділяє [26, с. 3]:

- психологічні особливості особистості, що включають товариську, емпатію, рефлексію комунікативної діяльності, саморегуляцію;
- особливості мислення, що виражаються у відвертості, гнучкості, нестандартності асоціативного ряду і внутрішнього плану дій;
- соціальні установки, що зумовлюють інтерес до самого процесу спілкування і співпраці, а не до результату;
- сформованість комунікативних умінь.

Н. Юрченко [46] пропонує виділити в структурі комунікативної культури три компоненти:

- аксіологічний, який відображає основні цінності комунікативної культури – гуманістичну позицію, інтерес до людей, загальну культуру особистості, морально-етичні норми, зокрема професійні, естетичний компонент;
- технологічний, що відбиває операційну сторону професійного спілкування і включає: загальнотеоретичні знання щодо основ міжособистісної комунікації, професійного спілкування, теорій формування особистості та її психологічних особливостей; знання своїх індивідуально-типологічних особливостей; комунікативно-значущі уміння і навички: розуміння і сприймання; міжособистісної взаємодії; володіння техніками спілкування.
- творчий, що дозволяє відстежити динаміку розвитку і саморозвитку особистості в комунікативній діяльності й передбачає передусім комунікативні якості особистості: рефлексія комунікативної діяльності, гнучкість (оперативне творче мислення, що дозволяє орієнтуватися в непередбачених ситуаціях спілкування), емпатія, товарицькість, емоційно-психологічна саморегуляція, особистісна атракція.

Нероздільна єдність і взаємозв'язок усіх компонентів проявляється в тому, зазначає Н. Юрченко, що особистість опосередковує вибір комунікативних цінностей, цінності впливають на вибір комунікативних знань і вмінь і визначають стилістику спілкування. У свою чергу комунікативні знання впливають на вибір комунікативних цінностей і розвиток особистості, що дає імпульс до подальшого освоєння цінностей комунікативної культури.

Таким чином, комунікативна культура зумовлюється розвитком і саморозвитком особистості, що виявляється в творчому характері освоєння кращих зразків комунікативної діяльності. Водночас вона забезпечує ступінь соціальної активності особистості, соціальну значущість норм її поведінки, застосування відповідних засобів комунікативної діяльності. Розуміння

комунікативної культури як засобу й умови формування особистості ґрунтується на пізнанні її адаптивних можливостей, які допомагають людині діяти відповідно до культурних стандартів значущого для неї оточення.

Викладене дає підстави для наступних висновків:

Спілкування як цінність і перша життєва необхідність заходиться в центрі уваги філософії, етики, психології, педагогіки, культурології, які намагаються зрізних точок зору визначити сутність цього феномена. Спілкування є невід'ємною складовою людського існування, важливою передумовою формування людини як соціальної істоти, здатної до співіснування з подібними до себе, а також необхідною передумовою розвитку суспільства. У процесі спілкування досягається потрібна організація, єдність і регуляція дій окремих індивідів, інтелектуальна та емоційно-чуттєва взаємодія між ними, яка сприяє формуванню спільності настроїв і поглядів, взаєморозумінню та узгодженості дій, згуртованості й солідарності, без яких неможлива жодна колективна діяльність і котрі складають культурно-комунікативну основу соціального життя суспільства.

Як форма людських стосунків спілкування має діяльнісний характер. У процесі спілкування реалізуються й формуються міжособистісні взаємини, що сприяє формуванню спільності настроїв і поглядів, взаєморозумінню та узгодженості дій, згуртованості й солідарності, без яких неможлива жодна колективна діяльність і котрі складають культурно-комунікативну основу соціального життя суспільства. Крім того, у процесі спілкування досягається потрібна організація, єдність і регуляція дій окремих індивідів, інтелектуальна та емоційно-чуттєва взаємодія між ними. Отже, спілкування – це взаємодіяльність, яка ґрунтується на потребі людини в людині, тому воно є умовою включення людини в соціум і культуру.

Сума набутих людиною знань, вмінь і навичок спілкуватися, які створені, прийняті та реалізуються в конкретному суспільстві на певному етапі його розвитку виражається в культурі спілкування. Комунікативну ж культуру

особистості можна позиціонувати як особистісну потребу взаємодії з іншими суб'єктами, вираження цілісного й індивідуального в людині, прояв її творчого потенціалу в здатності підтримувати позитивний характер комунікативного процесу й доброзичливо ставитися до співрозмовників.

У зв'язку з цим сучасна професійна підготовка повинна спрямовуватися на становлення духовно розвинутої культурної особистості, якій притаманне цілісне гуманістичне світосприйняття. Це можливо при наявності комунікативної культури, яка несе не тільки загальнокультурні ознаки, а й є проявом внутрішньої культури особистості.

1. Андреева Г. М. Социальная психология: учебн. для высш. учебн. завед. / Г. М. Андреева. — М. : Аспект Пресс, 1998.— 376 с.
2. Апель К.-О. Трансцендентально-герменевтическое понятие языка / К.-О. Апель. // Вопросы философии. — 1997. — № 1. — С. 76-92.
3. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. [Примеч. С. С. Аверинцева, С. Г. Бочарова]. — 2-е изд. — М. : Искусство, 1986. — 444 с.
4. Бубер М. Я и Ты. / Мартин Бубер. [Электронный ресурс] — Режим доступа : <http://www.psylib.ukrweb.net/books/buber01/index.htm>
5. Буева Л. П. Общественные отношения и общение / Л. П. Буева. // Проблемы общения и воспитание. — Т. 1. — Тарту : Тартус. гос. ун-т, 1974. — С. 10—35.
6. Буева Л. П. Человек: деятельность и общение. / Л. П. Буева. — М. : Мысль, 1978. — 216 с.
7. Введение в психологию [Под общ. ред. проф. А. В. Петровского]. — М. : Издательский центр “Академия”, 1997. — 496 с.
8. Гойхман О. Я. Речевая коммуникация: учебн. / О. Я. Гойхман, Т. М. Надеина. [Под ред. проф. О. Я. Гойхмана]. — М. : ИНФРА-М, 2003. — 272 с.
9. Грехнев В. С. Культура педагогического общения: кн. для учителя / В. С. Грехнев. — М. : Просвещение, 1990. — 144 с.
10. Громкова М. Т. Психология и педагогика профессиональной деятельности: учеб. пособие для вузов. / М. Т. Громкова. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. — 415 с.
11. Дегтярьова Г. С. Педагогічне забезпечення розвитку комунікативної компетентності учнів професійно-технічних навчальних закладів / Г. С. Дегтярьова. // Психолого-педагогічні основи професійної адаптації майбутніх фахівців: монографія [За ред. Г. П. Васяновича]. — Львів : Сполом, 2008. — С. 298–324.
12. Дьюи Дж. Психология и педагогика мышления. (Как мы мыслим.) / Дж. Дьюи. — М. : Лабиринт, 1999. — 192 с.
13. Ермакова Т. Н. Коммуникативная культура специалиста в системе образования / Т. Н. Ермакова, К. С. Абишев. // Современные проблемы науки и образования. — 2009. — № 6. — С. 108–110.
14. Ильева И. А. Культура общения: Опыт философско-методологического анализа. / И. А. Ильева. — Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1989. — 169 с.
15. Каган М. С. Мир общения : проблема межсубъектных отношений. / М. С. Каган. — М. : Политиздат, 1988. — 319 с.

16. Коломинский Я. Л. Социальная психология взаимоотношений в малых группах : учеб пособие для психологов, педагогов, социологов / Я. Л. Коломинский. — М. : АСТ, 2010. — 446 с.
17. Кузьмина Н. В. Очерки психологии труда учителя. Психологическая структура деятельности учителя и формирование его личности. / Н. В. Кузьмина. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1967. — 183 с.
18. Лебедева Н. Г. Этика и психология деловых отношений. Деловой протокол (теория и практика) : учеб. пособие. / Н. Г. Лебедева. — Алчевск : ДГМИ, 2002. — 194 с.
19. Леонтьев А. А. Общение как объект психологического исследования / А. А. Леонтьев. // Методологические проблемы социальной психологии. / [Отв. ред. Е. В. Шорохова. — М. : Наука, 1975. — 295 с.
20. Лихачев Б. Т. Педагогика. Курс лекций : учеб. пособие для студ. пед. учеб. заведений и слушателей ИПК и ФПК / Б. Т. Лихачев. — М. : Прометей, Юрайт, 2001. — 607 с.
21. Ломов Б. Ф. Общение и социальная регуляция поведения индивида / Б. Ф. Ломов. // Психологические проблемы социальной регуляции поведения / Е. В. Шорохова, М. И. Бобнева (отв. ред.). — М. : Наука, 1976. — С.70-93.
22. Лотман Ю. М. Семиосфера. / Ю. М. Лотман. — СПб. : Искусство—СПБ, 2000. — 704 с.
23. Малахов В. Этика спілкування : навч. посіб. / Віктор Малахов. — К. : Либідь, 2006. — 400 с.,
24. Малахов В. А. Этика : Курс лекцій : навч. посіб. — 5-те вид. / В. А. Малахов. — К. : Либідь, 2004. — 384 с.
25. Мишаткина Т. В. Педагогическая этика : учеб. пособ. / серия «Высшее образование». / Т. В. Мишаткина. — Ростов н / Д : Феникс ; Мн. : ТетраСистемс, 2004. — 304 с.
26. Мудрик А. В. Общение в процессе воспитания: Учебное пособие для ВУЗов. / А. В. Мудрик — М : Педагогическое общество России, 2001. — 320 с.
27. Мясичев В. Н. Психология отношений. / В. Н. Мясичев. // Избранные психологические труды / [Под. ред А. А. Бодалева. Вст. ст. А. А. Бодалева]. — М. : Изд-во Института практической психологии, Воронеж : НПО «МОДЭК», 1995. — 356 с.
28. Общение и межличностные отношения. [Электронный ресурс] — Режим доступа : <http://bibliofond.ru/view.aspx?id=102609>
29. Общение и оптимизация совместной деятельности / [Под ред. Г. М. Андреевой и Я. Яноушека]. — М. : МГУ, 1987. — 300 с.
30. Орбан-Лембрик Л. Є. Соціальна психологія. / Л. Є. Орбан-Лембрик. — К. : Академвидав, 2003. — 446 с.
31. Парыгин Б. Д. Основы социально-психологической теории. / Борис Дмитриевич Парыгин. — М. : Мысль, 1971. — 348 с.
32. Петровский А. В. Стратометрическая концепция интрагрупповой активности в коллективах. / А. В. Петровский. // Социально-психологические аспекты общественной активности. — Ярославль : ЯГПИ, 1975. — С. 16-24.
33. Психология личности : учеб. пособие. [Под ред. проф. П. Н. Ермакова, проф. В. А. Лабунской]. — М. : Эксмо, 2007. — 653 с.
34. Руденский Е. В. Социальная психология : курс лекций / Е. В. Руденский. / [М-во общего и проф. образования РФ; Новосибирская гос. академия экономики и управления; отв. ред. Е. А. Яблокова]— М.: ИНФРА-М; Новосибирск: НГАЭиУ; Сиб. соглашение, 2000. —221 с.
35. Рыданова И. И. Основы педагогики общения : методический материал / И. И. Рыданова. — Минск : Беларуская навука, 1998. — 319 с.

36. Сафьянов В. И. Этика общения: Учебное пособие / Владимир Иннокентиевич Сафьянов. — М. : Изд-во МГУП «Мир книги», 1998. — 164 с. — [Электронный ресурс] — Режим доступа : <http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook123/01/index.html?part-002.htm>
37. Смолінська О. Є. Комунікативні процеси у навчанні : навч. посіб. / О. Є. Смолінська. — Львів : Сполом, 2010. — 254 с.
38. Соковнин В. М. Человеческое общение и идеология / В. М. Соковнин. // Идеология и общественная психология. — Фрунзе : Илигл, 1968. — 96 с.
39. Ухтомский А. А. Доминанта. / Алексей Алексеевич Ухтомский. — СПб. : Питер, 2002. — 448 с.
40. Фейербах Л. Основные положения философии будущего / Л. Фейербах // Сочинения : в 2-х т. ; пер. с нем. / Ин-т философии. — М. : Наука, 1995. — Т.1. — С. 90—145.
41. Хабермас Ю. Комунікативна дія і дискурс – дві форми повсякденної комунікації. / Юрген Хабермас. // Ситниченко Л. А. Першоджерела комунікативної філософії. — К. : Либідь, 1996. — С. 84—90.
42. Хребина С. В. Организационная психология образования: феноменология и концепция развития : монография. / С. В. Хребина. — Пятигорск : Изд-во ПГЛУ, 2007. — 288 с.
43. Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве. / Цицерон. / [Пер. и прим. Ф. А. Петровского («Об ораторе» [с.75-272]), И. П. Стрельниковой («Брут, или О знаменитых ораторах» [с. 253—328]), М. Л. Гаспарова («Оратор» [с. 329—384])]. Под ред. М. Л. Гаспарова]. — М. : Наука, 1972. — 472 с.
44. Чмут Т. К. Етика ділового спілкування : навч. посіб. — 6-те вид., випр. і доп. / Т. К. Чмут, Г. Л. Чайка. — К. : Знання, 2007. — 230 с.
45. Чмут Т. К. Культура спілкування : навч. посіб. для студентів і викладачів вищих навчальних закладів. / Т. К. Чмут — Хмельницький : «ХІРУП», 1999. — 358 с.
46. Юрченко Н. В. Понятие коммуникативной культуры в научно-педагогической литературе / Н. В. Юрченко [Електронний ресурс] — Режим доступа : conference.kemsu.ru/GetDocsFile?id=11965&table=papers_file.
47. Ясперс К. Комунікація // Ситниченко Л. А. Першоджерела комунікативної філософії. / Л. А. Ситниченко. — К. : Либідь, 1996. — С. 132–148.
48. Chomsky Noam. Language and Mind. Cambridge University Press, 2006. — 208 p. [Электронный ресурс] — Режим доступа : bookinist.net/books/bookid-262025.html

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає сутність комунікативного повороту у філософії ХХ ст.?
2. Які філософські концепції ґрунтуються на аксіологічному підході до комунікативних процесів? Обґрунтуйте спілкування як суспільну цінність, спираючись на них.
3. Чим відрізняється спілкування від комунікації? Наведіть приклади з практики. Обґрунтуйте свою думку.
4. Охарактеризуйте спілкування як міжособистісну взаємодію, визначте його особливості відповідно до діяльній концепції.

5. Яку роль виконує спілкування у міжособистісних стосунках, у тому числі у професійній сфері?
6. Що означає термін “культура спілкування”? Які особливості їй властиві?
7. У чому проявляється комунікативна культура особистості фахівця?